

EISE EISINGA WAS HIER

DE AFNEMENDE AUTHENTICITEIT VAN HET PLANETARIUM IN FRANEKER ROND 1900

SIEGER VREELING

Een kort krantenbericht trok eind 1881 de aandacht van ambtenaren in Den Haag. ‘Het bekende planetarium van Eise Eisinga’ in Franeker had een nieuwe bewaarder gekregen nadat het tijdelijk zonder toezicht was geweest, berichtte *Het Vaderland* op 30 december.¹ Het Planetarium was in 1859 door het Rijk aan de gemeente Franeker overgedragen, op voorwaarde dat

deze het onderhoud en de instandhouding op zich zou nemen. Het krantenbericht zaaide twijfel in Den Haag: hield de gemeente zich wel aan de voorwaarde? Drie maanden later stelde de minister van Binnenlandse Zaken het Planetarium onder toezicht van de rijksbouwkundige voor de gebouwen van onderwijs, kunsten en wetenschappen.

▲ 1. Gravure van de planetariumkamer door Klaas Sannes, 1820, uitgegeven in 1824 (Koninklijk Eise Eisinga Planetarium)

Eise Eisinga (1744-1828) was een meesterwolkammer met een groot bedrijf in Franeker. Hij bouwde tussen 1774 en 1781 een werktuig in het plafond van zijn woonhuis (afb. 2 en 3). De aanleiding was de conjunctie van de maan en de planeten Mercurius, Venus, Mars en Jupiter op 8 mei 1774. Toen Eisinga, die in de wis- en sterrenkunde was onderwezen, de samenstand narekende bedacht hij hoe waardevol het zou zijn als hij een werktuig had dat zulke berekeningen overbodig zou maken. Hij bouwde, met hulp van in ieder geval zijn vader, een complex systeem van assen en tandraden die de beweging van een slingeruurwerk omzetten in de omlooptijden van de belangrijkste hemellichamen. Het werktuig wordt door negen gewichten aangedreven.² Het was na de voltooiing het grootste en is nu het oudste nog werkende planetarium ter wereld.

Dit werktuig werd en wordt aangeduid als een planetarium, hoewel het eigenlijk veel meer is dan dat. Een planetarium toont de beweging van de planeten om de zon, maar dat in Franeker geeft ook informatie over de zon, de maan en de belangrijkste sterrenbeelden. Om de positie van de maan nauwkeurig weer te geven, wa-

2. De voorgevel van het Planetarium, 1946, fotograaf onbekend. Het Planetarium is tegenwoordig over drie panden verdeeld (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

ren maar liefst acht verschillende wijzerplaten nodig. Eisinga schreef zelf in 1784, in een handleiding voor zijn beide zonen, over 'het alom geroemde Beweeglijk Franeker Planetarium, Hemelsplein, Zon- en Maanwijzers' en daarna over 'dit Werktuig'.³ Ik gebruik de term 'werktuig' voor het raderwerk boven de 'planetariumkamer' en de bedstede in combinatie met de wijzerplaten aan het plafond en op de bedstedewand. Met 'Planetarium' bedoel ik de instelling, dat wil zeggen het gebouw met de complete inventaris.

Het Planetarium is een rijksmonument. Het raderwerk, het plafond en de bedsteewand zijn dit jaar voorgedragen als Unesco-werelderfgoed. Maar naar de geschiedenis van het Planetarium na de dood van Eisinga in 1828 is nauwelijks onderzoek gedaan. De gepensioneerde scheepskapitein en amateur-astronoom Egbertus Havinga besteedde aan die periode vijf bladzijden in het *Planetarium-boek Eise Eisinga* (1928), een bundel annex bronnenpublicatie.⁴ Conservator Harke Terpstra wijdde er evenveel pagina's aan in *Frische sterrekunst* (1981).⁵ Het Planetarium schittert door afwezigheid in de geschiedenis van de monumentenzorg. Die gaat vooral over gebouwen, terwijl het Plane-

3. De planetariumkamer met het eigenlijke planetarium aan het plafond en de wijzerplaten aan het plafond en op de bedsteewand, 1946, fotograaf onbekend (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

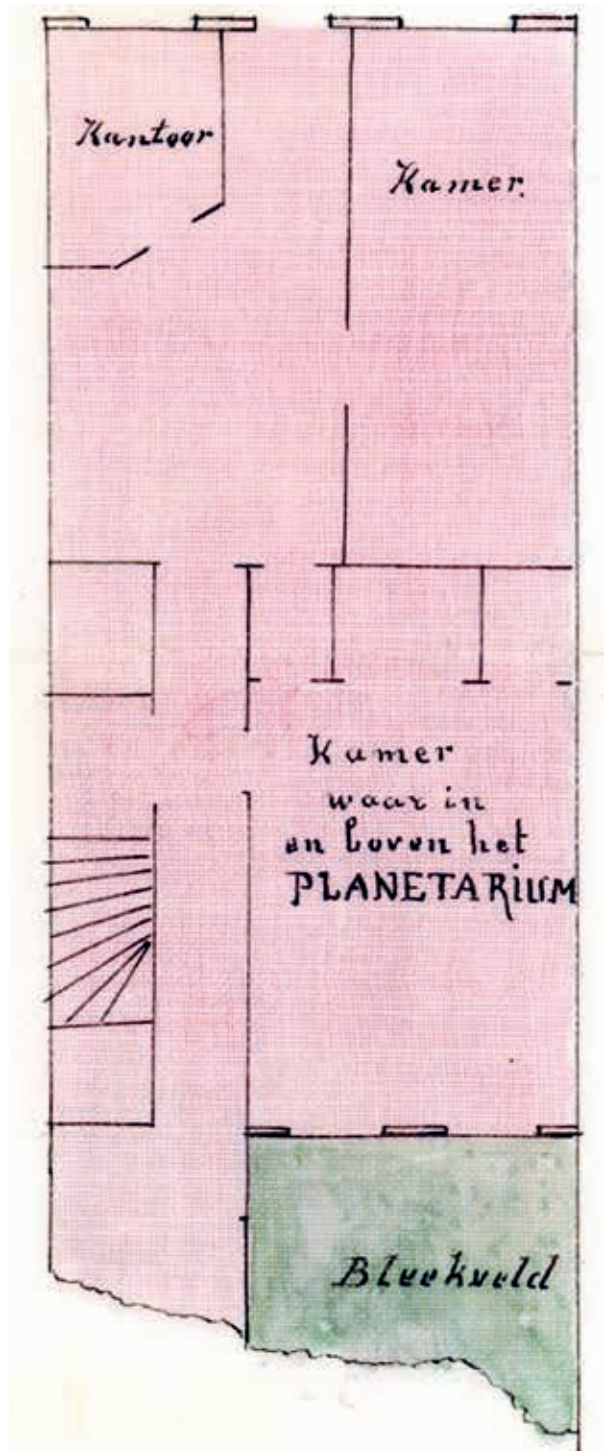
tarium in de eerste plaats een monument is vanwege het werktuig. Er is nog niet eerder een artikel over het Planetarium gepubliceerd in *Bulletin KNOB*.⁶

De voorbereiding van het werelderfgoed dossier heeft veel nieuws aan het licht gebracht. In opdracht van het Planetarium zijn verschillende studies uitgevoerd: een naar Eisinga door wetenschapshistoricus Arjen Dijkstra, een naar het werktuig door wetenschapshistoricus Samuel Gessner en twee naar het pand Eise Eisingastraat 3, te weten een archiefonderzoek door archeoloog Bert Tuin en een bouwhistorische verkenning en waardstelling door bouwhistoricus Frank van der Waard.⁷ Uit het archiefonderzoek blijkt dat het Planetarium vanaf de vroege negentiende eeuw een aantal ingrijpende verbouwingen heeft ondergaan. Maar het rapport bevat lacunes, omdat Tuin vanwege de coronamaatregelen het Nationaal Archief in Den Haag en het Frysk histoarysk en letterkundich sintrum Tresoar in Leeuwarden niet kon bezoeken.

Het doel van dit artikel is de authenticiteit van het Planetarium te onderzoeken: welke delen zijn authentiek (dus uit de tijd van Eise Eisinga), welke zijn gewijzigd en hoe was het toezicht op de wijzigingen georganiseerd? In de loop van de twintigste eeuw is authenticiteit in de monumentenzorg een steeds belangrijker thema geworden. Een voordracht als werelderfgoed moet een 'statement of authenticity' bevatten. Daarvoor bestaan verschillende criteria, maar in de monumentenzorg is materiële echtheid een van de belangrijkste.⁸ Dit artikel richt zich op de periode rond 1900, omdat de monumentenzorg toen net was geïnstitutionaliseerd, maar het adagium 'behouden gaat voor vernieuwen' nog niet algemeen was geaccepteerd. De belangrijkste bronnen zijn de jaarlijkse rapporten van de rijksbouwkundige uit de periode 1882-1918. Hij beschreef daarin de staat van het Planetarium, de werkzaamheden die in het afgelopen jaar waren uitgevoerd en de werkzaamheden die volgens hem nog nodig waren. De rapporten bevinden zich in het Nationaal Archief.⁹ Het zal blijken dat de authenticiteit van het Planetarium rond 1900 is afgenomen, waardoor de geest van Eisinga deels uit het gebouw is verdwenen.

VOORGESCHIEDENIS

Op 20 december 1825 gaf koning Willem I opdracht tot de aankoop van het Planetarium door het Rijk. Het jaar daarop verkocht Eisinga zijn 'Huizinge en Planetarium' voor tienduizend gulden en werd hij in feite de eerste conservator. Hij zou tweehonderd gulden per jaar ontvangen voor het jaarlijkse onderhoud en het gangbaar houden van het werktuig. Het onderhoud kwam onder toezicht te staan van de hoogleraar sterrenkunde aan het Athenaeum van Franeker.¹⁰ Eisinga overleed in 1828 en werd opgevolgd door zijn zoon Jacobus (1784-1858). Deze offerde in 1838 'het kleine en karakteristieke studeervertrekje van den maker' op

4. Plattegrond van de begane grond van het Planetarium, gesignd door J. van Lokhorst, 1888 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

om de toegang tot het raderwerk te verbeteren en verwijderde in 1848 de schoorsteen in de planetariumkamer, waardoor 'het vertrek een ruimer aanzien en tevens grootere vensters en glazen bekomen heeft'.¹¹

De onderhoudskosten vielen onder de post voor het Athenaeum op de staatsbegroting. Het lijkt erop dat de aankoop van het Planetarium vooral een gril van de koning is geweest, want op het ministerie van Binnen-

landse Zaken was men het vanwege de jaarlijkse kosten liever kwijt dan rijk. Al na de opheffing van het Athenaeum in 1843 was geprobeerd het onderhoud over te dragen aan de provincie of de gemeente, 'doch zulks is mislukt'.¹² Het is plausibel dat bezuinigingen als deze noodzakelijk waren om de enorme staatschuld die Willem I had nagelaten af te lossen. Minister J.R. Thorbecke (1798-1872), wiens grondwet van 1848 de rol van de koning in het landsbestuur had ingeperkt, bekende in 1851 dat hij het Planetarium 'als een lastpost op de begroting had aangemerkt', maar een bezoek aan Franeker had daarin verandering gebracht.¹³

Toen Jacobus Eisinga overleed, rook men op het ministerie een nieuwe kans en in 1859 werd het huis kosteloos aan de gemeente Franeker overgedragen. De ministers van Binnenlandse Zaken en Financiën motiveerden die keuze als volgt: 'Het gold hier toch een voortbrengsel van Friesch vernuft en vinding, waarin de provincie en de gemeente geacht konden worden in de eerste plaats belang te mogen stellen, terwijl het Rijk daar door zou worden ontlast van eene uitgave, die gewoonlijk op f 400 's jaars kon worden berekend, en, in geval van buitengewone werkzaamheden aan het huis, meer zou bedragen.'¹⁴

In de overeenkomst tussen het Rijk en de gemeente werd de waarde van het Planetarium heel beperkt opgevat. De eerste en belangrijkste voorwaarde was deze: 'De gemeente Franeker verbindt zich om het kunstwerk het planetarium, dat zich in voormeld gebouw bevindt, ten allen tijde te onderhouden en in stand te houden.'¹⁵ In de overeenkomst stond dus niets over het onderhoud van het huis. De gemeente installeerde prompt een telegraafkantoor in het voorhuis, dat daar zeker tien jaar zou blijven. De beheerder van het Planetarium, Jacobus' weduwe Feddigje Eisinga-Hoppers (1802-1881), moest verhuizen van de opkamer in het voorhuis naar de keuken in het smalle achterhuis (afb. 4). Zij werd bovendien gedegradeerd tot vrijwilliger; de jaarlijkse toelage van tweehonderd gulden werd na de overdracht stopgezet.¹⁶

ONDERTOEZICHTSTELLING

Terug naar het bericht in *Het Vaderland* van 30 december 1881. Feddigje was op 5 december overleden. Haar dochter Jeltje (1834-1908) en schoonzoon Jacob Fogteloo (1832-1916) woonden toen al in 'het huis, waarin het planetarium zich bevindt', maar hadden pas eind december officieel toestemming gekregen om er te blijven wonen.¹⁷ Het krantenartikel had de aandacht getrokken van de machtige Victor de Stuers (1843-1916), referendaris (hoofdamtenaar) van de nieuwe afdeling Kunsten en Wetenschappen van het ministerie van Binnenlandse Zaken. 'Het toezicht schijnt dus gedurende eenigen tijd door B. & Weth. met een half oog te zijn gehouden', schreef een ambtenaar twee

weken na de jaarwisseling aan De Stuers. 'Moet over dit gepleegd maar thans hersteld verzuim, inlichting gevraagd worden aan C.d.K. [Commissaris des Konings] in Friesland?'¹⁸

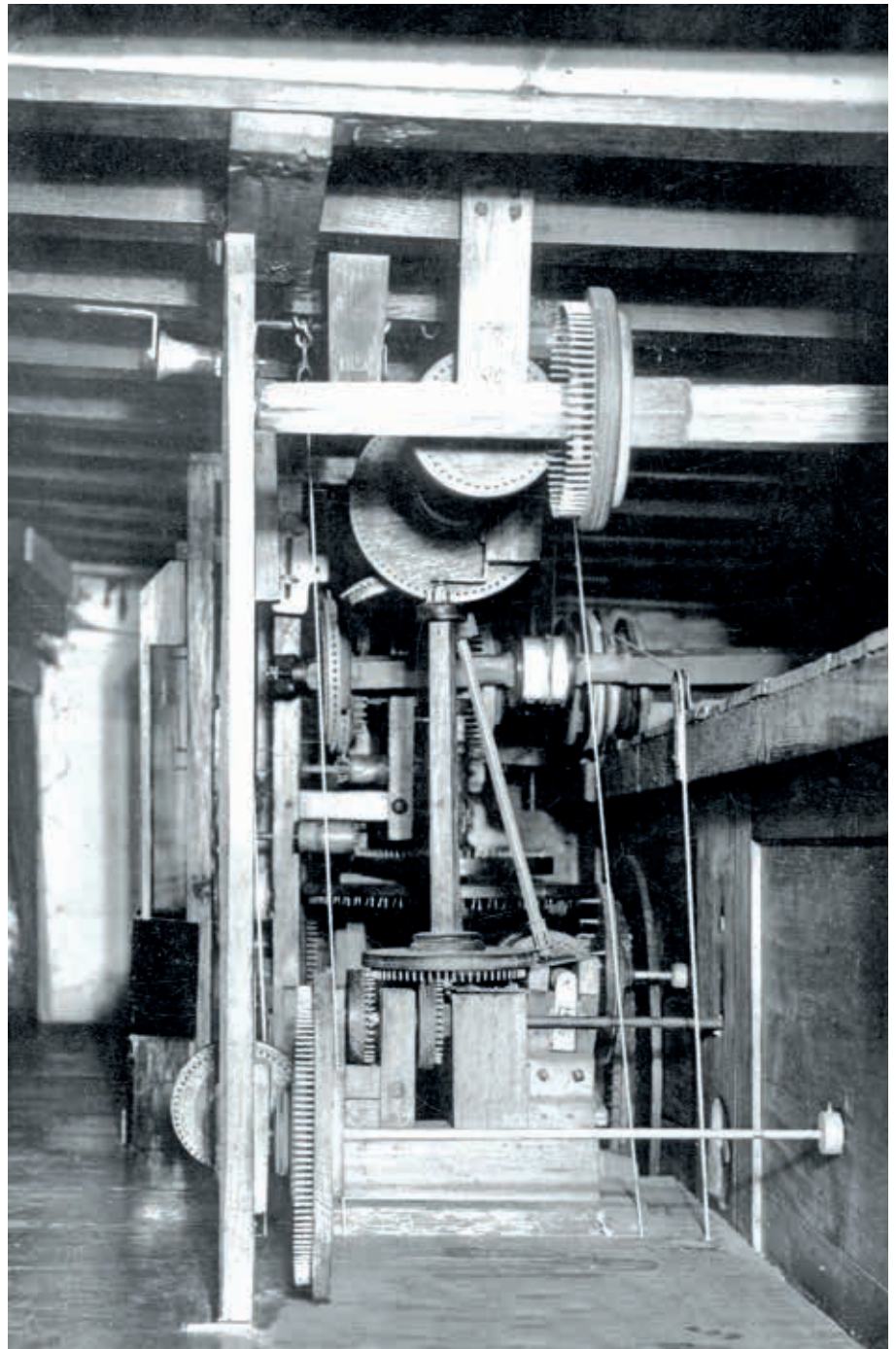
De Stuers agendeerde de kwestie, maar daarna nam de minister van Binnenlandse Zaken het dossier over. Vond De Stuers het Planetarium niet belangrijk genoeg, vond de bestuurder het zo belangrijk dat hij het niet aan de ambtenaar toevertrouwde, of hield de ambtenaar achter de schermen de touwtjes in handen? In ieder geval vroeg minister Willem Six (1829-1908) in februari aan de commissaris van de koning in Friesland om jaarlijks aan hem persoonlijk 'mededeeling te doen van den toestand van onderhoud waarin het Planetarium zich bevindt, en van de wijze waarop de gemeente haar verplichting nakomt'.¹⁹ Nog maar twintig jaar eerder was het Rijk eindelijk van deze last op de staatsbegroting verlost en nu wilde het weer een vinger in de pap. Die draai is minder verrassend dan het lijkt: in die periode was de monumentenzorg in Nederland ontstaan en zelfs een overheidstaak geworden.²⁰ De afdeling Kunsten en Wetenschappen was daaruit voortgekomen.

De commissaris vroeg de hoofdingenieur van Waterstaat in Friesland als toezichthouder van het Planetarium, maar deze wees erop dat het ministerie van Binnenlandse Zaken daarvoor een specialist in huis had.²¹ Jacobus van Lokhorst (1844-1906) was in 1878 aangesteld als rijksbouwkundige voor de gebouwen van onderwijs, kunsten en wetenschappen en werd ook ingeschakeld voor het onderhoud en de restauratie van monumenten (afb. 5). Hij moest voortaan aan het begin van elk jaar rapport uitbrengen aan de minister over de toestand van zowel het werktuig als het gebouw

5. Jacobus van Lokhorst, rijksbouwkundige voor de gebouwen van onderwijs, kunsten en wetenschappen, 1903, foto C.W. Bauer (*De Prins der Geïllustreerde Bladen*, 1 mei 1903)

6. Het deel van het raderwerk dat zich boven de bedstede bevindt, jaar onbekend, foto Foto Elsinga of Foto Hommema (Historisch Centrum Franeker)

waarin het zich bevond.²² Het zou meer dan twee jaar duren voordat Van Lokhorst, na een vriendelijke herinnering van de minister, zijn eerste rapport uitbracht.²³

Bij de ondertoezichtstelling had minister Six de aandacht gevestigd op de ingewikkelde verhouding tussen het werktuig en het gebouw, en hoe met die twee moest worden omgegaan. In de kantlijn van een brief aan de commissaris van de Koning schreef de minister: 'De overeenkomst gewaagt alleen van de verplijting om *het kunstwerk* te onderhouden en in stand te houden. Zij laat, dunkt mij, zelfs vrijheid om dat kunstwerk (indien dit althans mogelijk is) in een ander gebouw over te brengen. Maar, hoe dit zij, verplijting tot

onderhoud van het huis is *niet bedongen*.' Maar daaronder staat (in een ander handschrift?): 'Het onderhoud van 't huis is onmisbaar voor dat van het Kunstwerk, dat *intiem* met het huis verbonden is.'²⁴ Met andere woorden: de twee zijn in symbiose.

HET WERKTUIG

De rapporten bevatten opvallend weinig informatie over het onderhoud van het werktuig, terwijl de overeenkomst tussen Rijk en gemeente uitsluitend daarover ging. Van Lokhorst zou zich in zijn carrière ontwikkelen tot een technisch zeer goed onderlegde architect, maar door zijn drukke praktijk had hij geen

PLANETARIUMKAMER (1)

Van Lokhorst wilde het planetariumvertrek 'in zijnen oorspronkelijken toestand' terugbrengen.²⁹ Het conserveren van de historisch gegroeide toestand stond niet voorop; de kamer moest eruitzien alsof Eise Eisinga elk moment kon binnenlopen om zelf uitleg te geven.³⁰ Van Lokhorst adviseerde in maart 1886 om de houten vloer te vervangen door een vloer van verglaasde rode en gele (hij bedoelde rode en *groene*) tegels; 'er is daarvan nog een gedeelte in een kast naast de bedstede van dat vertrek aanwezig'. De wanden waren behangen met 'een onoogelijk meubelpapier', dat slecht begon te worden, en zouden weer moeten worden geschuurd en met kalk gewit. Toen de gemeente voornemens was de muren te laten pleisteren protesteerde de rijksbouwkundige. Hij wilde ze laten schuren en witten, 'omdat men vroeger niet pleisterde'.³¹

De rijksbouwkundige had in januari 1887 ook geadviseerd een lambrisering van verglaasde witte en blauwe tegels aan te brengen om de muren voor beschadiging te behoeden. Waar hij niet over schreef, maar wat ongetwijfeld ook een rol speelde, was optrekend vocht: lambriseringen werden van oudsher aan-

gebracht om dat probleem te bestrijden. Maar toen de gemeente dit advies wilde opvolgen, kwam Van Lokhorst erop terug. Hij was bij nader inzien tegen een tegellambrisering, omdat die niet op 'de oude teekening dier kamer' stond. Hij doelde op een gravure die was gemaakt toen Eise Eisinga nog in leven was (afb. 1).³² De definitieve keuze was echter aan de minister van Binnenlandse Zaken, op dat moment J. Heemskerk Azn. (1818-1897), die ook minister van staat was. Hij stuurde het verslag van de rijksbouwkundige door aan de commissaris van de Koning. De muren moesten worden geschuurd en gewit in plaats van gepleisterd, maar de tegellambrisering was akkoord.³³ Van Lokhorst liet daarop een kopie van de gravure maken om zijn pleidooi tegen de lambrisering kracht bij te zetten (afb. 8).³⁴ Het was tevergeefs.

De restauratieopvattingen van Van Lokhorst waren ongetwijfeld gekleurd door die van rijksbouwmeester P.J.H. Cuypers (1827-1921). Onder diens leiding werd tussen 1886 en 1890 het zeventiende-eeuwse stadhuis van Franeker met rijkssubsidie gerestaureerd. Het staat schuin tegenover het Planetarium (afb. 9). Originale elementen bleven zoveel mogelijk behouden,

8. Kopie van de gravure van de planetariumkamer, gesigeneerd door J. van Lokhorst, 1888. De planeten zijn niet in hun goede banen getekend. (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

9. Het Raadhuisplein in Franeker met uitzicht op het Planetarium, ca. 1935, foto C. Hoogendijk (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

maar wijzigingen uit latere perioden werden ongedaan gemaakt: vensters met roede-verdeling werden vervangen door kruiskozijnen en de gevelbekroningen werden gereconstrueerd. Daarbij sneuvelden ook originele elementen.³⁵ Dat was destijds een gangbare benadering, maar niet de enige: eind negentiende eeuw waren er ook architecten die de bestaande, historisch gegroeide toestand van monumenten wilden conserveren.³⁶

FINANCIERING

Het is op zijn zachtst gezegd merkwaardig dat het Rijk het onderhoud van het Planetarium aan een instantie overdroeg die daar nauwelijks de middelen voor had. Het zou in verband met de financiële situatie van de gemeente Franeker jaren duren voordat de belangrijkste adviezen van Van Lokhorst waren opgevolgd. Er konden per jaar niet meer werkzaamheden aan het Planetarium worden uitgevoerd dan de gemeentebegroting toeliet. Van Lokhorst schreef de minister in januari 1889 dat alleen het houtwerk van de voorgevel was geleverd en de houten vloer in het voorhuis – dus niet in de planetariumkamer – door tegels was vervangen (afb. 10). Die tegels waren bovendien te groot, 'zoodat de vloer er thans wel wat te modern uitziet en niet passend bij de omgeving'.³⁷

'Voorts werd niets van eenig belang aan het gebouw verricht', aldus Van Lokhorst. De restauratie van de planetariumkamer was nog niet uitgevoerd. Die ka-

mer was bij gebrek aan een stookgelegenheid erg vochtig en de liggers van de houten vloer waren op het oog verrot. De gangmuren zagen er 'meer dan laveloos' uit. Het dak van het smalle achterhuis met de keuken vereiste dringend onderhoud: het kaphout was grotendeels verrot en de panlatten waren met touwtjes opgehangen. Het (slaap)kamertje boven de keuken was vanwege de aanhoudende lekkages niet meer in gebruik. 'Ten slotte mag ik de opmerking niet achterwege laten dat het Gemeentebestuur van Franeker het onderhoud aan het gebouw zeer karig bezorgt'.³⁸

Het college van burgemeester en wethouders reageerde als door een wesp gestoken op het rapport. 'De meeste der daarin voorkomende aan- en opmerkingen zijn zoo onredelijk; de opmerking aan het slot voorkomende is zóó ongerechtvaardigd, dat wij niet kunnen nalaten tegen den inhoud van het rapport met den meesten nadruk te protesteeren.' Er volgde een opsomming van belangrijke veranderingen in de afgelopen twaalf jaren. In 1877 was een geheel nieuwe topge-

► 10. De hal van het Planetarium met links de trap naar de opkamer en achterin de deur naar de gang waaraan de planetariumkamer ligt, 1946, fotograaf onbekend (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

vel aan de voorzijde van het huis gemetseld. In 1887 was het gehele dak vernieuwd en van dakbeschot voorzien en het mechanisme nagekeken en voor zeshonderd gulden hersteld. De recente werkzaamheden, het schilderwerk aan de voorgevel en het leggen van de nieuwe tegelvloer in het voorhuis hadden tweehonderd gulden gekost. 'Alle toch belangrijke uitgaven voor onze gemeente, welke in financieel gedrukten toestand verkeert [...].'³⁹ Er bleek sprake van een misverstand: Van Lokhorst had alleen bedoeld dat er het afgelopen jaar niets van belang aan het gebouw was gebeurd.⁴⁰

PLANETARIUMKAMER (2)

In 1890 begon eindelijk de restauratie van het planetariumvertrek, die voor zo'n kleine ruimte zeer ingrijpend was. Het is onvermijdelijk dat hierbij sporen van Eise Eisinga, hoe klein ook, zijn uitgewist. De eerste en belangrijkste ingreep was niet bedoeld om de kamer te reconstrueren, maar om het werktuig gaande te houden. In 1848 was de schoorsteen verwijderd om grotere vensters in de gevel te kunnen plaatsen. De restauratie moest deze ingreep ongedaan maken, omdat de kamer door het ontbreken van een stookgelegenheid erg vochtig was geworden. 'Een gevolg van die vochtigheid in het vertrek is dan ook dat, volgens verklaring der bewoonster, het raderwerk van het planetarium nu en dan in dezen tijd stil staat', rapporteerde Van Lokhorst in 1890.⁴¹

Gemeentearchitect Minne Hofstra (1842-1915) ontwierp het restauratieplan in overleg met de rijksbouwkundige en schreef vervolgens een aanbesteding uit.⁴² Het werk werd voor 155 gulden gegund aan timmerman Dirk Hollander (1839-1910) uit Franeker.⁴³ Hij moest de bestaande kozijnen vervangen door kleinere kruiskozijnen (reconstructies van zeventiende-eeuwse modellen) en daartussen een nieuwe schoorsteen metselen. De haard moest met 'oude geschilderde tegeltjes of dito nieuwe volgens model' worden bekleed.⁴⁴ Op 16 december 1890 werd een kachel geplaatst, die dagelijks werd gestookt.⁴⁵ Verderop zal blijken dat de problemen daarmee niet waren verholpen.

De muren waren bij de restauratie van 1890 gewit en de rood-groene tegelvloer was een jaar later (in november) gelegd.⁴⁶ De oudst bekende foto van de planetariumkamer is kort daarna gemaakt (afb. 11). Het vertrek was nu waardig om te worden vastgelegd op de gevoelige plaat, het was weer 'in oude luister' hersteld. Aan de hand van de foto kan ook worden vastgesteld waaraan niets was gewijzigd: de bedsteewand en het plafond waren nog in authentieke staat. De planetariumkamer zoals die is gefotografeerd lijkt als twee druppels op de planetariumkamer in zijn huidige toestand – op de tegellambrisering na. Die werd in 1895 aangebracht en een jaar later van een houten deklitstje voorzien.⁴⁷ Overigens heeft bouwhistoricus Willem

Annema de foto zonder deze gegevens al tussen 1891 en 1896 gedateerd.⁴⁸

HET WERELDBEROEMDE PLANETARIUM

De gastenboeken bewijzen dat vanaf 1780 – een jaar voor de voltooiing van het werktuig – steeds bezoekers in het Planetarium zijn ontvangen. Dat wordt bevestigd door een (niet-ingewilligd) verzoek uit 1893 van Jacob en Jeltje Fogteloo aan de minister om vrije inwoning en een subsidie van tweehonderd gulden per jaar. Ze omschreven hun taken als de schoonmaak van het gebouw, het onderhoud van het raderwerk en het uitleg geven aan bezoekers. Bij het echtpaar woonde een ongehuwde dochter in 'die geheel met 't raderwerk op de hoogte is en dus als 't ware aangewezen is, om bij eventueel sterfgeval, hun in 't uitleggen van 't Planetarium op te volgen'. Bezoekers leverden jaarlijks gemiddeld 150 gulden op en kwamen van heinde en verre: in de opening van de brief stond dat Jeltje de kleindochter was van Eise Eisinga, 'vervaardiger van 't wereld beroemde Planetarium'.⁴⁹

Waar het om gaat, is dat het ontvangen van bezoekers om aanpassingen vraagt en soms zelfs op gespannen voet staat met de authenticiteit van het gebouw. De planetariumkamer is ergens in de negentiende eeuw in een tentoonstellingsruimte veranderd. De beheerders woonden in de opkamer in het voorhuis en de keuken in het smalle achterhuis. De bezoekerservaring werd verbeterd door de planetariumkamer terug te brengen in zijn (vermeende) oorspronkelijke toestand, waarbij sporen uit de tijd van Eisinga verloren moeten zijn gegaan. De tegellambrisering werd onder andere toegevoegd om de muren te behoeden voor beschadiging door bezoekers. De paradox is dat Eisinga's sporen hierdoor langzaam maar zeker werden uitgewist.

Een onschadelijke toevoeging voor bezoekers was het bord met het opschrift 'Planetarium'. Van Lokhorst vroeg de gemeente in 1900 om een monumentale steen met opschrift op de voorgevel aan te brengen. De gemeente had daar 'geene gelden' voor, maar was bereid om 'met duidelijke letters het woord "planetarium" te laten schilderen' op de gevel of op een bord op de gevel. In december 1901 schreef Van Lokhorst – in zijn eerste getypte rapport – aan de minister dat het houten bord dat jaar was aangebracht.⁵⁰

OPVOLGERS

Van der Meulen verhuisde in 1900 naar Utrecht, maar was daarvoor al opgevolgd als uurwerkmaker van het Planetarium. In december 1897 had Van Lokhorst aangegeven dat het mechanisme door een 'bekwaam uurwerkmaker' moest worden nagekeken, omdat het opnieuw enkele malen was blijven stilstaan.⁵¹ Ditmaal was de naam van de uurwerkmaker al bekend: Johannes Hemmes (1870-1948) uit Franeker schreef zijn

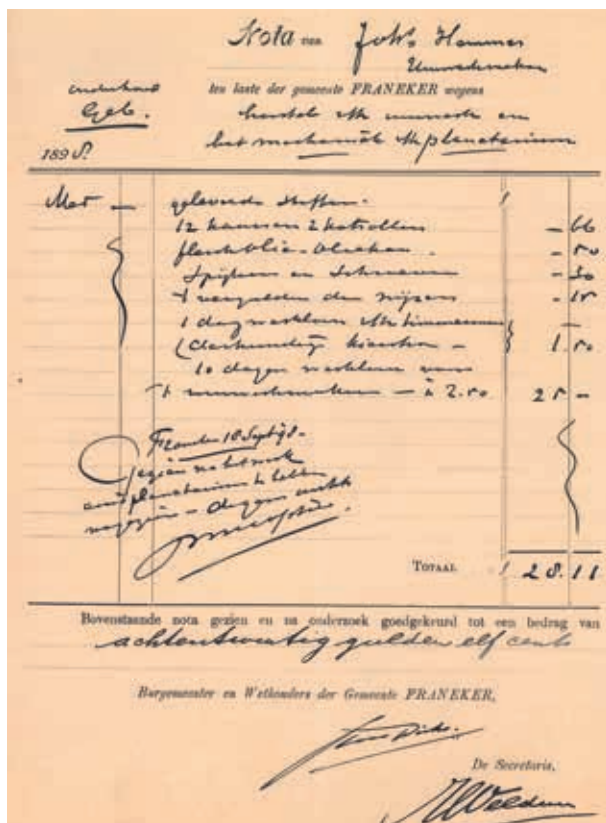

11. De oudst bekende foto van de planetariumkamer is gemaakt tussen 1891 en 1895, kort na een ingrijpende restauratie, fotograaf onbekend (privécollectie Arjen Dijkstra)

naam en het jaartal 1898 op twee raderen.⁵² Het is opnieuw onduidelijk wat de uurwerkmaker precies wijzigde. Uit de nota à f 28,11 blijkt alleen dat Hemmes nauwelijks materiaalkosten had, maar wel tien dagen bezig was geweest (afb. 12).⁵³

Jeltje Eisinga overleed in 1908 en haar man deed een jaar later afstand van de huur. Zij werden opgevolgd door hun dochter Hiltje Fogteloo (1864-1942). Toen

haar vader eind 1909 afstand van de huur deed, verzocht zij de gemeenteraad om 'de exploitatie van het kunstwerk' aan haar op te dragen en als compensatie daarvoor van de huur te worden ontheven. Dat verzoek werd ingewilligd, ook door Gedeputeerde Staten.⁵⁴ Eindelijk had de gemeente de financiën (en de politieke wil) om de beheerder van het Planetarium te belonen.

12. Nota van uurwerkmaker Johannes Hemmes voor het herstellen van het werktuig, 1898 (Gemeentearchief Waadhoeke)

Van Lokhorst was in 1906 overleden. Hij werd opgevolgd door zijn hoofdopzichter J.A. Vrijman (1865-1954) en zijn adjunct M.A. van Wadenhoijen (1850-1922), maar toen de laatste al na een jaar ontslag moest nemen wegens ziekte, bleef Vrijman alleen over als rijksbouwkundige.⁵⁵ In zijn rapport uit 1910 worden nog twee belangrijke wijzigingen genoemd. Vrijman schreef in december dat er gasverlichting in het gebouw was aangebracht. ‘Met het oog op brandgevaar, mag dit eene groote verbetering genoemd worden.’ Alleen de planetariumkamer, ‘waar geen behoefte aan kunstlicht bestaat’, had geen gasverlichting gekregen. De bedsteden in de kelder en de gang waren in bergkasten veranderd.⁵⁶ Er moeten dus zeker vijf bedsteden in het huis zijn geweest: in de opkamer in het voorhuis, de planetariumkamer, de kelder, de gang en het opkamentje in het achtergebouw.

NAGESCHIEDENIS

Het is mij onbekend wanneer het rijkstoezicht op het Planetarium is opgeheven. Het laatste rapport van de rijksbouwkundige in het archief van de afdeling Kunsten en Wetenschappen is van 16 januari 1918.⁵⁷ Dat jaar werd de afdeling ondergebracht bij het nieuwe ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Het Planetarium stond in 1921 nog onder toezicht, want in het gemeenteverslag van dat jaar staat naar aanleiding van een probleem met het raderwerk: ‘Op

advies van den Rijksbouwkundige wordt een en ander door den uurwerkmaker [Johannes] Wielinga [1884-1960] met behulp van een der stadstimmerlieden hersteld.’⁵⁸ Het bureau van de rijksbouwkundige werd in 1922 onderdeel van de toen opgerichte Rijksgebouwendienst.

Het werk aan het Planetarium heeft sindsdien niet stilgestaan. Het raderwerk is rond 1946 door conservator Harke Terpstra (1910-1992) en uurwerkmaker Pieter Zijlstra (1883-1953) hersteld. ‘Er zijn toen honderd tanden vernieuwd en enkele houten tandschijven zijn door metalen ringen versterkt.’ Een ingebouwd kamertje (van het telegraafkantoor?) en het houten voorzetplafond in de hal zijn in 1950 verwijderd.⁵⁹ In 1969 vond een ingrijpende restauratie plaats die volgens bouwhistoricus Van der Waard ‘de nodige bouwsporen heeft uitgewist of onzichtbaar heeft gemaakt’.⁶⁰ De grootste ingrepen waren de vervanging van de westelijke zijgevel en de achtergevel, dus twee van de wanden van de planetariumkamer. Het raderwerk moest daarvoor worden gedemonteerd en kreeg meteen een opknabeurt.⁶¹

In 1997 is het raderwerk onder leiding van de gepensioneerde ingenieur Hans Noordmans (1929-2014) gerestaureerd. Daarbij werden tevens een klimaatbeheersingsinstallatie en een gasblusinstallatie aangebracht. De restauratie was niet alleen bedoeld om het raderwerk gaande te houden, maar ook om het in zijn oorspronkelijke staat terug te brengen. Daarbij werden oplossingen uitgewist die de authenticiteit niet ten goede kwamen, zoals die van Terpstra. De historisch gegroeide toestand werd niet gerespecteerd, waardoor het raderwerk authentiek lijkt dan het in werkelijkheid is. Daar staat tegenover dat Noordmans een uitvoerig restauratierapport heeft nagelaten.⁶²

CONCLUSIE

Het doel van dit artikel was de authenticiteit van het Planetarium te onderzoeken: welke delen zijn authentiek (dus uit de tijd van Eise Eisinga), welke zijn gewijzigd en hoe was het toezicht op de wijzigingen georganiseerd? Het staat vast dat er rond 1900 aan het werktuig is gesleuteld om het gaande te houden, maar wat er precies is veranderd is onbekend, omdat de rapporten van de rijksbouwkundige daar nauwelijks op ingaan. Het werktuig was zo uniek dat Van Lokhorst het toezicht aan de beheerder en de uurwerkmaker moest overlaten. De planetariumkamer is eind negentiende eeuw in een stijkkamer veranderd. Dat gebeurde op advies van Van Lokhorst en met toestemming van de minister. De enige delen waarvan de authenticiteit niet werd aangetast, zijn de bedsteewand en het plafond van de planetariumkamer. Wat de rest van het gebouw betreft, zijn vooral de tegelvloer in de hal en het dakbeschot boven de planetariumkamer noemenswaardige wijzigingen.

De authenticiteit van het Planetarium is rond 1900 dus afgenomen. Deze conclusie kan de Unesco-nominatie nauwelijks beïnvloeden. Dat het werktuig grote onderhoudsbeurten heeft gehad, viel te verwachten en de bedsteewand en het plafond lijken authentiek. De conclusie is wél van belang voor de toekomst van het Planetarium. Een werelderfgoedstatus geeft geen enkele bescherming – hij kan hoogstens worden afgenomen – maar zorgt wel voor (veel) meer bezoekers. Dat vraagt om intensiever onderhoud en mogelijk om een nieuwe klimaatregelingsinstallatie. Om te voorkomen dat daarbij nog meer sporen van Eisinga worden uitgewist, is uiterste voorzichtigheid gewenst; er moet een afweging worden gemaakt tussen het belang van de bezoeker en dat van het gebouw.

Eisinga kraste zijn naam niet in het werktuig, maar het ademt zijn geest: de innovatieve excentrische tand-

raderen, de op zijn vaders draaibank vervaardigde assen en schijven en de duizenden handgesmede spijkers. Maar om het werktuig 240 jaar lang gaande te houden zijn aanpassingen nodig geweest, waardoor het steeds minder authentiek is geworden. Kan dat eeuwig zo doorgaan of komt er een dag waarop de slinger wordt stilgezet? De vergelijking met de baanbrekende uurwerken van John Harrison (1693-1776) dringt zich op. Hij maakte het probleem van de lengtegraadbepaling op zee tot zijn levenswerk. Hij ontwikkelde meerdere uurwerken die ondanks ruwe zeeën en sterke temperatuurschommelingen de tijd accuraat weergaven. Alle vier ‘mariene chronometers’ zijn tentoongesteld in het Koninklijk Observatorium in Greenwich. De eerste drie worden gaande gehouden, maar het vierde en kleinste uurwerk, H-4, is daarvoor te kwetsbaar. Het staat stil om het voor het nageslacht te bewaren.⁶³

NOTEN

- 1 ‘Binnenland’, *Het Vaderland*, 30 december 1881.
- 2 A. Dijkstra, *De hemelbouwer. Een biografie van Eise Eisinga*, Gorredijk 2021, 55-83. Na de voltooiing bracht Eisinga nog enkele wijzigingen aan: hij hing twee vergulde bollen (de zon en de aarde) aan het plafond, verplaatste twee wijzers van de pilasters boven de bedstede naar het plafond en paste de omlooptijden van een aantal planeten aan. Ik bedank Dijkstra voor het lezen van het manuscript van dit artikel en de archivariissen Jan Metzlar en Femke Houweling-Wijnia voor hun hulp bij mijn onderzoek in het Gemeentearchief Waadhoeke (GAW) in Franeker.
- 3 E. Eisinga, ‘Beschrijving van het Planetarium’, in: E. Havinga, W.E. van Wijk en J.F.M.G. d’Aumerie, *Planetariumboek Eise Eisinga*, Arnhem 1928, 252-253. De originele, in tweevoud opgemaakte beschrijving is in bezit van het Koninklijk Eise Eisinga Planetarium en bevindt zich in het GAW.
- 4 Havinga, Van Wijk en d’Aumerie 1928 (noot 3).
- 5 E. Havinga, ‘Het Leven en de Werken van Eise Eisinga’, in: Havinga, Van Wijk en d’Aumerie 1928 (noot 3), 67-71; H. Terpstra, *Friesche sterrekunst. Geschiedenis van de Friese sterrenkunde en aanverwante wetenschappen door de eeuwen heen*, Franeker 1981, 245-249.
- 6 Er wordt alleen een alinea aan het Planetarium gewijd in P.C.J.A. Boeles, ‘De Franeker Monumenten’, *Bulletin KNOB* tweede serie, 5 (1912), 107; C. Boschma, ‘Musea en oudheidkamers in Friesland. Geschiedenis en actualiteit’, *Bulletin KNOB* 69 (1970) 2, 90.
- 7 A. Dijkstra, *Het Planetarium en Eise Eisinga*, ongepubliceerd rapport 2019; S. Gessner, *Eisinga’s planetarium. An outstanding astronomical mechanism of the 18th c.*, ongepubliceerd rapport 2020; B.P. Tuin, *Geschiedenis van het pand Eise Eisingastraat 3 te Franeker*, ongepubliceerd rapport 2020; F.J. van der Waard, *Franeker, Eise Eisingastraat 3. Bouwhistorische verkenning en waardestelling*, ongepubliceerd rapport 2020. Deze rapporten zijn te raadplegen in het Koninklijk Eise Eisinga Planetarium. Het rapport van kleurhistorisch onderzoeker Hinke Sigmond over het schilderwerk van de planetariumkamer was nog niet beschikbaar tijdens het schrijven van dit artikel.
- 8 *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, 31 juli 2021, p. 31, gepubliceerd op whc.unesco.org/en/guidelines/ (geraadpleegd 3 januari 2022). Voor het thema authenticiteit, met verdere literatuurverwijzingen, zie *Bulletin KNOB* 119 (2020) nr. 4.
- 9 Nationaal Archief (NA), toegang 2.04.13, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Kunsten en Wetenschappen 1875-1918, inv.nr. 2301, ‘Stukken betreffende het toezicht op het onderhoud van het Planetarium van Eyse Eysinga in Franeker door de gemeente aldaar, 1882-1918’.
- 10 E. Havinga, ‘Lijst van voorwerpen en geschriften van en over Eise Eisinga, in chronologische volgorde’, in: Havinga, Van Wijk en d’Aumerie 1928 (noot 3), 204-206. De originele koopakte ligt in Tresoar, toegang 26, Notarieel archief, inv.nr. 76039, Jan Karel Kutsch’ minuutakten 1826, aktenr. 258. Volgens o.a. Dijkstra 2021 (noot 2), 173 is het Koninklijk Besluit van 28 december 1825, maar in werkelijkheid is het van 20 december 1825.
- 11 W. Eekhoff, ‘Het leven van Eise Eisinga en beknopte geschiedenis van zijn Planetarium’, in: J.H. van Swinden, *Beschrijving van het Rijks-Planetarium te Franeker, van 1778 tot 1780 [sic] uitgedacht en vervaardigd door Eise Eisinga*, Schoonhoven 1851, 43. Het is geen toeval dat de werkzaamheden precies om de tien jaar plaatsvonden, want in Eisinga 1928 (noot 3), 254, staat ‘dat het Werktuig alle 10 Jaar wel eens uit malkaar genomen mag worden, om Afgestoft schoon gemaakt en gesmeerd te worden’.
- 12 Kamerstuk 1844-1845, nr. XXI.18, p. 705. De kosten voor het onderhoud van het Planetarium werden na de opheffing van het Athenaeum overgebracht van afdeling IV (Onderwijs) naar afdeling V (Kunsten en Wetenschappen) van hoofdstuk V (Binnenlandse Zaken).
- 13 Handelingen Tweede Kamer 1851-1852, 15e vergadering, 24 oktober 1851, p. 105. Voor het overheidsbeleid ten aanzien van de kunsten tot 1873, zie M. Beek e.a., ‘Voorwoord’, in: Victor de Stuers, *Holland op zijn smalst*, Bussum 1975, 20-25. Door veel historisch onderzoek is vastgesteld dat Willem I een financiële chaos achterliet die grote bezuinigingen noodzakelijk maakte. De resultaten zijn recent samengevat in A. van der Woud, *De Nederlanden. Het lege land, 1800-1850*, Amsterdam 2022, 484-488.
- 14 Kamerstuk 1858-1859, nr. XCVII.3, p. 1012.
- 15 (*Staatsblad no. 46.*) *Wet van den 3den Junij 1859, tot afstand van het planetarium van J. Eysinga, te Franeker*.
- 16 Tuin 2020 (noot 7), 28, 62. Volgens Terpstra 1981 (noot 5), 245 zat het telegraafkantoor van 1860 tot 1874 in de opkamer, maar volgens Tuin valt uit de archiefstukken niet op te maken of het kantoor in de gang of in de opkamer van het voorhuis zat en verhuisde het kantoor in 1870 of 1874 naar een nieuw gebouw aan de Groenmarkt 12.
- 17 ‘Binnenland’ 1881 (noot 1).
- 18 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief T. aan referendaris der afdeling Kunsten & Wetenschappen [V.E.L. de Stuers], 14 januari 1882. Dit was het antwoord op een onder het krantenknipsel gekrabbelde vraag van De Stuers: ‘De heer [C.] Telders gelieve op te zoeken wat er is gecorrespondeerd met ‘s Konings Comm[issarij]s in Friesland over het beheer van het

- Planetarium. Circa 1876. de S.'
- 19 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief minister [W. Six] aan commissaris van de Koning [B.Ph. baron van Harinxma thoe Slooten], 4 februari 1882.
  - 20 Voor het begin van de monumentenzorg in Nederland, met verdere literatuurverwijzingen, zie W. Krul, 'Vooruitgang en verlies. Het moeizame begin van de Nederlandse monumentenzorg', *De Negentiende Eeuw*, themanummer *Verdwenen in de negentiende eeuw* 29 (2005) nr. 1, 3-21.
  - 21 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief commissaris van de Koning [B.Ph. baron van Harinxma thoe Slooten] aan minister [C. Pijnacker Hordijk], 27 februari 1882. A. van Hooff was op dat moment waarnemend hoofdingenieur.
  - 22 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief minister [C. Pijnacker Hordijk] aan rijksbouwkundige, 15 maart 1882. Voor Van Lokhorst, met verdere literatuurverwijzingen, zie P.T.E.E. Rosenberg, 'Van Lokhorst, bloemetje van den kouden grond', in: C. van der Peet en G. Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, 235-265.
  - 23 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief minister [J. Heemskerk Azn.] aan rijksbouwkundige, 26 juli 1884; brief rijksbouwkundige aan minister, 1 oktober 1884.
  - 24 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief minister [W. Six] aan commissaris van de Koning [B.Ph. baron van Harinxma thoe Slooten], 4 februari 1882. Het schrijven in de kantlijn is van de minister, want het is met dezelfde paraaf ondertekend als de brief. Er is overigens nog een reden waarom het werktuig niet zomaar kan worden verplaatst: het is ontworpen voor de breedtegraad van Franeker. (Het werktuig geeft ook de lokale tijd, de tijd van de lengtegraad van Franeker, aan, maar die kan worden aangepast.)
  - 25 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [J.P.R. Tak van Poortvliet], 12 december 1891; 9 januari 1893; 28 december 1893. Er is veel geschreven over (de complexiteit van) het werktuig, maar de volgende publicaties blijven maatgevend: Terpstra 1981 (noot 5), 251-283; H. Noordmans, *Het Eise Eisinga Planetarium binnenste buiten. Beschrijving van het planetarium van Eise Eisinga aan de hand van tekeningen en afbeeldingen*, Franeker 1995; E. Eisinga, (bewerkt en voorzien van tekeningen en toelichtingen door) H. Noordmans, *Volledige beschrijving van het Planetarium te Franeker en van de plannen voor de bouw van een tweede 'Hemisphaerium en Planetarium'*, Franeker 1997.
  - 26 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [J. Heemskerk Azn.], 7 januari 1887.
  - 27 GAW, toegang Archief van het stadsbestuur of sedert 1851 gemeentebestuur van Franeker, inv.nr. 4091, Rekeningen van ontvangsten en uitgaven van Franeker 1883-1888, verzamelstaat van bevelschriften 1887, hst. V, art. 148, bevelschr. 629; inv.nr. 4230, Kwitanties en verdere bijlagen van de rekeningen 1887, bevelschrif van betaling bij rekening 629. Van Lokhorst schreef dat het werk in 1886 was gebeurd, maar Van der Meulen werd dus uit de begroting voor 1887 betaald.
  - 28 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [J. Heemskerk Azn.], 1 oktober 1884; 2 maart 1886; 7 januari 1887; 23 december 1887.
  - 29 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [Æ. baron Mackay], 8 januari 1889.
  - 30 Vgl. C.P. Krabbe, 'Monumenten: architectonische overblijfselen', in: F. Grijzenhout (red.), *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip*, Amsterdam 2007, 168-171 over stijlkamers.
  - 31 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [J. Heemskerk Azn.], 2 maart 1886; 23 december 1887. Van Lokhorst doelde op de (nog altijd aanwezige) tegels in de linkerkast van de bedsteewand.
  - 32 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [J. Heemskerk Azn.], 7 januari 1887; 23 december 1887. In de marge van de laatste brief staat met potlood geschreven: 'Tegeltjes zijn [onleesbaar] echt friesch.' Tuin 2020 (noot 7), 31 vermoedde al dat de kamer werd gereconstrueerd op basis van onder andere de gravure van Sannes.
  - 33 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief minister [J. Heemskerk Azn.] aan commissaris van de Koning [B.Ph. baron van Harinxma thoe Slooten], 30 december 1887.
  - 34 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [J. Heemskerk Azn.], 3 februari 1888; Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, tek.nr. BT-005530, 'Schetsteekening van het Planetarium te Franeker'.
  - 35 A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden. P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect*, Zwolle/Zeist 1995, 155-160.
  - 36 Het debat tussen deze twee stromingen staat centraal in W.F. Denslagen, *Omstreden herstel. Kritiek op het restaureren van monumenten. Een thema uit de architectuurgeschiedenis van Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland (1779-1953)*, 's-Gravenhage 1987.
  - 37 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [Æ. baron Mackay], 8 januari 1889.
  - 38 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [Æ. baron Mackay], 8 januari 1889. Van Lokhorst gebruikte de term restauratie, die in de negentiende eeuw min of meer een synoniem was voor reconstructie.
  - 39 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief burgemeester en wethouders van Franeker aan commissaris van de Koning [B.Ph. baron van Harinxma thoe Slooten], 4 februari 1889. Eind 1896 wilde de gemeenteraad 'met het oog op
  - den slechten toestand der gemeentefinanciën' de zilveren globebeker aan een Amsterdamse handelaar verkopen voor 14.000 gulden ('Binnenland', *Het Vaderland* 19 december 1896). De verkoop werd kort na de jaarwisseling bij Koninklijk Besluit verboden: (*Staatsblad no. 43.*) *Besluit van den 4den Januari 1897, tot schorsing van het besluit van den gemeenteraad van Franeker van 16 December 1896, tot verkoop van den op het raadhuis aldaar berustenden globebeker van 1607*. De beker bevindt zich nu in de collectie van Museum Martena in Franeker.
  - 40 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [Æ. baron Mackay], 11 maart 1889.
  - 41 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [Æ. baron Mackay], 11 januari 1890.
  - 42 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [Æ. baron Mackay], 11 januari 1890.
  - 43 Tuin 2020 (noot 7), 31. Voor de aanbestedingsresultaten: 'Leeuwarden, 3 April', *Leeuwarder Courant*, 4 april 1890.
  - 44 GAW, toegang Stadsarchieven, inv.nr. 5003, *Voorwaarden van Aanbesteding van eenige onderhoudswerken aan de gemeente-gebouwen etc. te Franeker. Dienst 1890*, 11-13. Tuin 2020 (noot 7), 31n96 wijst erop dat de bijbehorende detailtekeningen ontbreken.
  - 45 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief commissaris van de Koning [B.Ph. baron van Harinxma thoe Slooten] aan minister [A.F. de Savornin Lohman], 14 januari 1891.
  - 46 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [A.F. de Savornin Lohman], 19 december 1890; aan minister [J.P.R. Tak van Poortvliet], 12 december 1891.
  - 47 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [S. van Houten], 17 december 1895; 24 december 1896. De rijksbouwkundige had op 13 december 1894 aan de minister geschreven dat de planetariumkamer was verrijkt met 'een klein stilstaand planetarium afkomstig van en vervaardigd door Eise Eisinga'. Hij bedoelde het door Eisinga ontworpen, maar door Willem Jans Jansen vervaardigde demonstratieplanetarium. Het staat niet op de oudste foto, wat zou kunnen betekenen dat deze vóór 1895 is gemaakt.
  - 48 Vriendelijke mededeling W. Annema, 25 januari 2021.
  - 49 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief J. Fogteloo en J. Eisinga aan minister [J.P.R. Tak van Poortvliet], 28 januari 1893. Volgens Tuin 2020 (noot 7), 27 betaalde iedere bezoeker ongeveer 25 cent. Dat zou betekenen dat er circa 600 bezoekers per jaar kwamen, dus iedere dag een à twee.
  - 50 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief burgemeester en wethouders van Franeker aan rijksbouwkundige, 23 april 1900; brief rijksbouwkundige aan minister [A. Kuyper], 23 december 1901.
  - 51 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [H. Goeman

- Borgesius], 23 december 1897.
- 52 Gessner 2020 (noot 7), 42. Het gaat om rad 68 en 81. Hemmes is in Terpstra 1981 (noot 5), 265 al als een van de uurwerkmakers van het Planetarium geïdentificeerd.
- 53 GAW, toegang Archief van het stadsbestuur of sedert 1851 gemeentebestuur van Franeker, inv.nr. 4263, Kwitanties en verdere bijlagen van de rekeningen 1898, bevelschrift van betaling bij rekening 581.
- 54 GAW, toegang Archief van het Stadsbestuur of sedert 1851 Gemeentebestuur van Franeker, inv.nr. 3355, gemeenteraadsnotulen 1909-1918, vergadering 9 december 1909; 10 februari 1910. Volgens Terpstra 1981 (noot 5), 245 kreeg Hiltje na het overlijden van Jacob Fogteloo in 1910 toestemming om in het Planetarium te blijven wonen, maar hij overleed pas in 1916: Tresoar, toegang 30-12, Burgerlijke stand Franeker, inv.nr. 3045, overlijdensregister 1916, aktenr. 136.
- 55 Rosenberg 1995 (noot 22), 240. De rijksbouwkundige heette officieel J.A.W. Vrijman, maar presenteerde zich als J.A. Vrijman.
- 56 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [Th. Heemskerk], 31 december 1910.
- 57 NA 2.04.13, inv.nr. 2301, brief rijksbouwkundige aan minister [P.W.A. Cort van der Linden], 16 januari 1918.
- 58 Tuin 2020 (noot 7), 33. Er zijn geen stukken over het Planetarium in NA, toegang 2.14.45, Archief van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, afdeling Kunsten en Wetenschappen, 1918-1940, inv.nr. 287 Stukken betreffende bemiddeling bij verkrijging, beheer, afstoting en subsidiëring van niet-rijksmonumenten, Franeker 1921-1939.
- 59 Terpstra 1981 (noot 5), 247.
- 60 Van der Waard 2020 (noot 7), 75.
- 61 Terpstra 1981 (noot 5), 247. De kruiskozijnen uit 1890 zijn teruggeplaatst.
- 62 H. Noordmans (samenst.), *Restauratie van het raderwerk van het Eise Eisinga Planetarium te Franeker. Restauratierapport, maart-oktober 1997*, ongepubliceerd rapport 1997, II, 1, 16-17. De gasblusinstallatie wordt niet in dit rapport genoemd, maar wel in *Eise Eisinga Planetarium. Jaarverslag 1997*, 5-6.
- 63 D. Sobel, *Longitude. The True Story of a Lone Genius Who Solved the Greatest Scientific Problem of His Time*, Londen 1996, 108. Eisinga wordt met Harrison vergeleken in J.H. van Swinden, *Beschrijving van een konst-stuk, verbeeldende een volleedig beweeglyk hemels-gestel, uitgedagt en vervaardigd door Eise Eisinga*, Franeker 1780, IV-V.

DR. ING. S.J.J. VREELING studeerde bouwkunde aan de Noordelijke Hogeschool Leeuwarden en architectuur en stedenbouwgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Na zijn promotie aan diezelfde universiteit

was hij een jaar conservator van het Koninklijk Eise Eisinga Planetarium in Franeker.
s.j.j.vreeling@rug.nl

EISE EISINGA WAS HERE THE DECREASE IN AUTHENTICITY OF THE PLANETARIUM IN FRANEKER AROUND 1900

SIEGER VREELING

Between 1774 and 1781, Eise Eisinga built an orrery in his house in Franeker. This instrument was and is commonly referred to as a planetarium, although it also gives information about the sun, the moon and the main constellations. I use the term 'instrument' for the machinery above the 'planetarium room' and the box-bed together with the dials on the ceiling and the wall containing the box-bed (*bedsteeward*). I use the term 'Planetarium' for the institution, that is the building with everything in it. The machinery, the ceiling, and the *bedsteeward* have been nominated for UNESCO world heritage status this year.

The aim of this article is to discuss the authenticity of the Planetarium: which parts are authentic – that is, from the time of Eisinga – which have been altered, and how were any alterations supervised? The article concentrates on the period around 1900, when the conservation of monuments had just been institutionalized, but the general principle of preferring 'preservation over alteration' had not yet been widely accepted. The primary sources are the annual reports on the state of maintenance by government architect Jacobus van Lokhorst.

Eisinga had sold the Planetarium to the national government in 1826. In order to save money, the government gave it to the municipality of Franeker in 1859. When it was suspected that the municipality was not meeting the first condition of the agreement – to main-

tain the instrument at all times – Van Lokhorst was tasked with the supervision of the Planetarium by the Minister of the Interior in 1882.

We know that the instrument was repaired a couple of times, but the exact nature of the alterations is unknown, because Van Lokhorst barely mentions them in his reports. He had to leave the supervision of the instrument to the caretaker and a clockmaker, because he was out of his depth. The only parts of the 'planetarium room' that remained authentic around 1900 are the ceiling and the *bedsteeward*. After the instrument had come to a standstill several times, a stove had to be installed to decrease the humidity in the room. That is why in 1890 the windows were replaced to make room for a chimney. The rest of the room was turned into a period room on the advice of Van Lokhorst and with permission of the Minister of the Interior: the walls were whitewashed and, a year later, the floor was tiled. The tile wainscoting dates from 1895.

The conclusion is that the authenticity of the Planetarium decreased around 1900. This should not affect the UNESCO nomination. Repairs to the machinery were only to be expected, and the ceiling and the *bedsteeward* appear to be authentic. However, a world heritage site attracts more visitors, all of whom have to be facilitated. How will this affect the authenticity of the Planetarium in the future?